

CO CHTÍT OD SÉMIOTIKY ? Zamyšlení nad skolem Umberta Eca

Tomáš Hoskovec
Pražský lingvistický kroužek

Umberto Eco (1932 –2016), jemuž je toto tematické číslo věnováno, se mimořádně zasloužil nejen o vnitřní rozvoj sémiotiky co disciplíny, ale též o její vnější popularizaci. K tomu ho přímo předurčoval souběh dvou výrazných rysů jeho osobnosti, pronikavé schopnosti porozumět své vlastní době a vášnivé touhy pochopené věci uspořádaně předávat dál. Porozumění tomu, jak funguje současnost, je zcela zásadní podmínkou pro to, aby člověk mohl být dobrým historikem: hledáme-li kořeny úspěchu Ecových historických románů (*Il nome della rosa*, *Baudolino* a další), vzpomeňme si na texty, v nichž Eco v nejrůznějších polohách – od pokorného návodu po bravurní persifláž – dokládá, jak jemně a v souvislostech chápe naši současnou společenskou praxi (*Come si fa una tesi di laurea*, *Il superuomo di massa*, *Numero zero* a mnohé fejetony). Ecovo zarputilé úsilí o adekvátní podání jednou pochopené současnosti pak nejlépe doložíme na tom, že významná posloupnost jeho sémiotického díla (*La struttura assente – Le forme del contenuto – Trattato di semiotica generale*, včetně odchylek mezi italským originálem a některými překlady) vznikla opakovaným přepisováním a vylepšováním jediného záměru: Eco sám to zdůrazňuje v předmluvách k pozdějším vydáním svých prací. Navíc jak to, co uvedenému úseku předcházelo (*Opera aperta*), tak to, co následovalo (*Semiotica e filosofia del linguaggio*, *Kant e l'ornitorinco*), představuje jasnou linii stále téhož intelektuálního záměru, obecného a širokého: Eco je ve své udivující produktivitě autor vnitřně jednotný a konsistentní.

Eco byl aktivním účastníkem konstituování sémiotiky jakožto vědního oboru i resignovaným svědkem jejího úpadku do čím dál tekutějších intelektuálních diskursů o lecčems až o všem. Cílem tohoto příspěvku není vyložit – natož zhodnotit – Ecovo působení na poli sémiotiky, nýbrž zamyslet se nad tím, jak využít prvotní elán sémiotiky a zároveň se vyhnout jejímu následnému úpadku; přitom se oportunisticky opřeme o několik důležitých momentů z Ecova díla.

Začněme terminologicky: sémiotika nebo sémiologie? Rozmytá současnost říká, že je to vlastně jedno, že jde nanejvýš o odlišné historické tradice: sémiologie je prý francouzská/saussurovská, kdežto sémiotika anglická/peirce'ovská, přičemž globálně převládá – pochopitelně – ta anglická. Eco této terminologické dublety z počátku (*La struttura assente*, 1968) pragmaticky využil k druhotné intelektualizaci: sémiologie označuje obecnou teorii, jak zkoumat jevy komunikace tím, že je pojme co tvorbu sdělení opřenou o konvencionalizované systémy znaků, kdežto sémiotika jsou jednotlivé takové systémy znaků, zvláště jsou-li formalizovány, či alespoň formalizovatelné (jinak máme místo sémiotiky pouhé sémie, inventáře symbolů); záhy však (*Trattato di semiotica generale*, 1975) onu obecnou teorii, jak zkoumat komunikaci, povyšuje na obecnou teorii kultúry (pochopitelně lidské) a chce jí – již pod názvem sémiotika – nahradit dosavadní kulturní antropologii. Zároveň s tím se vytrácí počáteční pochybnost, zda sémiologie vůbec představuje samostatnou disciplínu, zda není spíš interdisciplinární pole, kde se nejrozmanitější jevy lidské kultúry vykládají dle společné posedlosti – opravdu píše *ossessione* – komunikací.

Současně s tímto posunem koncepčně-terminologickým se změnila důležitá vnější okolnost: strukturalismus, proti kterému třicátník Eco urputně bojoval, najednou zmizel, takže čtyřicátník Eco má volné pole působnosti. Zde je třeba se zastavit. Eco důsledně rozlišuje strukturalismus metodologický a ontologický: první, metodologický, uznává za legitimní, dává zřetelně najevo, že ho nijak zvlášť nezajímá; druhý, ontologický, vehementně odmítá. Že metodologický strukturalismus lingvistický vzdor okázalému nezájmu znal velmi dobře, si uvědomujeme průběžně při četbě jeho poznámek a komentářů: Eco jasně vidí, že Hjelmslevovy sémiotické konstrukce jazyk transcendentně přesahují, že Jakobsonův binarismus směřuje k ontologické pasti, že Chomského generativismus do oné pasti hned na počátku spadl; mluvíme o době, kdy Chomský

ještě přirozeně patřil do proudu strukturalismu amerického. Pokud se Eco vypořádává se stukturalismem, pak pouze s evropským, přesněji s jeho ontologickou – a nebojme se říci: ideologickou – úchylkou, jež po krátkou dobu jedné pětiletky uprostřed 60.let XX století byla v Paříži populární jako strukturalismus *tout court*. Eco zásadně odmítá gno-seologický princip, že by podstatou vědy bylo odhalovat za proměnlivým světem povrchových jevů invariantní struktúry co hloubkovou skutečnost, a explicitě to rozvádí pro saussurovský znak, tak jak s ním ontologický strukturalismus zacházel. Způsob, jímž Eco ontologický strukturalismus vyvrací, zde vykládat nemůžeme, zvidavému čtenáři vřele doporučujeme, aby si to přečetl v *La struttura assente* již jen pro potěšení estetic-ko-intelektuální.

Ontologický strukturalismus uvedl do pařížského ohniska 60.let psychoanalytik Jacques Lacan, jehož s lingvistickým strukturalismem seznámil antropolog Claude Lévi-Strauss, jenž sám poznal symbolického Ferdinanda de Saussure ve značně svébytném podání lingvisty Romana Jakobsona. Tento řetězec je dobré si připomenout, abychom si uvědomili, jak zvláštní objekt ontologický strukturalismus představuje. O jeho dobové síle ve francouzském intelektuálním prostředí svědčí skutečnost, že pro první francouzské vydání *La structure absente* (1972) Eco svou polemiku s Lacanem fakticky vypustil a i tak dílo vyšlo jen díky podpoře francouzských kruhů protilacanovských (sám vše podrobně popisuje v předmluvě k přetisku prvního italského vydání *La struttura assente* v roce 1994). Plného přijetí ve francouzském prostředí se Ecovi dostane, až když ve Francii samé přijde vlna intelektuální opozice vůči strukturalismu lacanovskému: Jacques Derrida, Michel Foucault, Gilles Deleuze. To z vnějšku – ve Francii stejně jako v prostoru česko-slovenském, ne však v Itálii – Eca přiřadilo k poststrukturalismu. Tam rozhodně nepatří, neboť co Eco vyčítal lacanovskému ontologickému strukturalismu, lze snadno přenést i na koncepty poststrukturalistické – počínaje gramatologií, jíž chěl Derrida «strukturalistickou» sémiologií i lingvistiku nahradit.

V jednom rysu se Eco s poststrukturalisty opravdu shoduje, leč v tom se shoduje i s «pre-post-strukturalistou» Lacanem, nemluvě o Martinu Heideggerovi, který je jejich společnou inspirací: v jisté – ecovsky specifické – poloze věří, že jazyk mluví skrze člověka, nezávisle na něm. To je pro lingvistiku, a to nejen funkčně-strukturální orientace, zásadní problém. Po půl třetího tisíciletí byla hlavní překážkou pro jakoukoliv autonomní vědu o jazyce filosofická představa, že jazyk je pouze druhotné vyjádření myšlenek, představ, významů a vztahů, jež nezávisle na něm existují již hotové předem; tato překážka zůstává přítomna stále. Před pouhými dvěma sty lety se nicméně podařilo vydobýt prostor i pro jiné vidění: jazyk je mediem pro vytváření a hned zároveň skrze komunikaci potvrzování myšlenek, představ, významů. Záhy se však objevil opačný extrém: jazyk co vnější síla, jež člověku vnucuje, či naopak znemožňuje, aby si něco myslel a představoval. Autonomní lingvistika – nejen ta funkčně-strukturální – naopak potřebuje vidět člověka svobodného, jehož přirozeným, ba výlučným životním prostředím je lidské společenství, záležitost po výtce kulturně-historická, a který institucí onoho prostředí – výsostnou institucí je jazyk – využívá ke svým cílům; využívá jich tvořivě a na svou osobní zodpovědnost. V sémiotickém díle Umberta Eca najdeme velké poučení a mnohou inspiraci pro lingvistickou práci: nezapomínejme však proto na hluboké rozdíly noetické.

Adekvátní kontext, v němž je žádoucí, ba nutné Umberta Eca vnímat a hodnotit, skýtá evropská sémiotika a sémiologie; ponechme dubletu a všimějme si, jak se kdo sám označuje a proč tak činí. Eco představuje svébytnou sémiotickou školu italskou/bo-loňskou (terminologicky přitom přešel od sémiologie k sémiotice), tak jako Algirdas Julien Greimas představuje svébytnou sémiotickou školu francouzskou/pařížskou (rozvíjí sémantiku a hlásí se k sémiotice), z níž se záhy vydělila samostatná škola Greim'ova disidentského žáka Françoise Rastiera (rozvíjí sémantiku jinak a hlásá sémiologii), a uznáváme-li rusko-estonskou/tartuskou školu Jurije Michailoviče Lotmana (vyhlašuje sémiosféru a ztotožňuje sémiotiku s kulturologií), uznejme též evropské forum časopisu *Kodikas|Code*, jež v Německu diskrétně vytvořili Achim Eschbach, Ernest Hess-Lüttich

a Jürgen Trabant (snaží se udržovat spojení mezi různými proudy), a vůbec budme evropsky otevření.

Pochopit Umberta Eca pak znamená vyložit ho ve vztahu ke všem zde uvedeným a ještě k dalším, zde neuvedeným. K takovému výzkumu tady a teď přistoupit nemohu ani se necítím připraven přistoupit k němu jindy a jinde: dovolím si jen formulovat několik úvah, co od sémiotiky i od srovnávacího výzkumu téže vlastně chtít — a jak přitom zhodnotit zkušenost Umberta Eca; jde o genitiv nekonatelský, o zkušenost, již lze získat z četby Umberta Eca: genitiv konatelský, agentivní se Ecovou smrtí navždy odmlčel...

Inspirujme se nejprve Ecovou pořádkumilností, trvalou snahou porozumění třídít a utřídně předávat dál, a podívejme se nejprve na sebeukotvení oboru.

Přestože se sémiotika běžně vydává za přirozené vyústění lingvistiky, ba strukturální lingvistiky, její skutečné počátky jakožto disciplíny, či lépe disciplinárního pole nutno hledat v kybernetice. Kybernetiku samu přitom nesmíme pokládat za pouze starší fási informatiky co «vědy o počítačích»; kybernetika byla (a zůstává) vykročením matematiky z jejích esoterických sfér, kdy se otevírá jevům a otázkám, o jaké se nikdy předtím nezajímala (jsme v době těsně po druhé světové válce). Kouzlo kybernetiky spočívá v tom, že matematika druhé poloviny XX století dokáže napodobit – a tak popsat – složitý jev či proces reálného světa chováním vhodně zvolené matematické struktury, jež sama s oním jevem či procesem nemá nic společného. Sémiotika je takový výsek kybernetiky, kde modelující matematické struktury jsou matematicky nezajímavé, o to víc se nás však prožitkově týká modelovaná skutečnost. Krajní případ matematické nezajímavosti představují matematické modely statické, bez operací, sestávající pouze z nosné množiny s nějak definovanými relacemi: to je matematická podstata znaků.

Nepřekvapí, že v kyberneticky zrozené sémiotice přelomu 50. a 60. let XX století se historicky sešlo několikere, v podstatě však jen dvojí chápání znaku. Překvapuje, že se stále nedostatečně reflektuje, že ono dvojí pojetí není vícečetné vyústění jednoho obecného, společného proudu uvažování o znaku jakožto pojmu po celou tu dobu dostatečně jasného a stejného, že jde právě naopak o dvě pojetí naprosto nekompatibilní, jež slova *znak* užívají v čiré homonymii. První pojetí, jež symbolizuje Charles Sanders Peirce, se opírá o opravdu dlouhou tradici filosofické klasifikace jsoucen: lidstvo si již dávno povšimlo, že některá jsoucna nejsou důležitá kvůli sobě samým, nýbrž proto, že poukazují na jiná jsoucna; Peirce konstatuje, že zástupnost jsoucen (*aliquid stat pro aliquo*) není nic zvláštního, že naopak drtivou většinu jsoucen vnímáme právě jako poukazy na další jsoucna, nu a spleť vztahy mezi vzájemně se zastupujícími jsoucny se pokouší třídít. Druhé pojetí symbolizuje Ferdinand de Saussure a je výjimečné tím, že nemá předchůdce a neopírá se o žádnou tradici: Saussure shledává, že jedinou adekvátní jednotkou jazyka je jednotka bifaciální, jež na jednu stranu ukazuje výraz, na druhou obsah, jsouc přitom prvotní a nesložená; výraz je výrazem proto, že je výrazem nějakého obsahu, obsah je obsahem proto, že je obsahem nějakého výrazu (*aliquid stat pro aliquo* neplatí). Nikdo nenuťí sémiotiku volit mezi jedním a druhým: nechť ku svému prospěchu užívá obého, nechť to však neplete a nespojuje, co k sobě nepatří.

Přirozeným působištěm sémiotiky je lidská kultura: relační vztahy jsou v ní natolik složité, že matematicky složité (a zajímavé) struktury v nich neuplatníme, leč nevádí, protože modelovaná skutečnost sama může být vzrušující (tedy víc než zajímavá). Ve světě lidské kultury hraje mimořádnou roli jazyk. Universálnost lidského jazyka spolu se skutečností, že je sám sobě metajazykem, vylučuje jakoukoliv delimitaci mezi sémiotikou a lingvistikou v tom smyslu, že tato (lingvistika) by studovala kulturní-jazykové, kdežto ona (sémiotika) kulturní-mimojazykové; obě disciplíny musí usilovat o kooperativní sdílení: hledejme ono sdílení tak, aby byly jasně vidět shody a rozdíly v komunikaci jazykové a mimojazykové. Mimo svět lidské kultury se pro sémiotiku (nikoliv už lingvistiku) nabízí svět biologického života. Přínos pro biologii nedovedu zhodnotit, pro sémiotiku

ku (i lingvistiku) nabízí biologická komunikace mimo lidskou kulturu jedinečné srovnání s komunikací uvnitř lidské kultury: jde o rozdíl mezi komunikací, již účastnický rozumíme a již naopak účastnický nerozumíme, takže jen uhadujeme z vnějších projevů, nemajíc ani jistotu, že pozorujeme ty správné projevy, neřku-li že je vidíme všechny. Rozdíl mezi sémiotikou kulturněantropologickou a obecně biologickou je zásadní. Sémiotika se musí rozhodnout, zda do výzkumu biosféry vstoupí, a k tomu musí mít jasno, co kvalitativně nového nabídne.

Nepodceňujme Ecovu šířavou inteligenci. K otázce, co chtít od sémiotiky, by jistě poznamenal, že od sémiotiky se především chce, aby uživila sémiotiky. K rozplizlosti disciplíny nemálo přispělo úsilí mnoha sémiotiků vymyslet něco originálního, co tu ještě nebylo, abych si v akademickém prostředí vybudoval svou vlastní ekologickou niku, a ideálně si pak ještě dal platit od dalšího podnikatelského sektoru, jenž dosud netušil, že bez služeb sémiotika se neobejde. Sémiotika potřebuje vědeckou – jako filolog chci upřesnit, že filologickou – hrdost. Spotřebitelský marketing obchodně-politický (je v tom nějaký rozdíl?) si vystačí sám se svými dovednostmi a má na ně dost svých vlastních – drahých – odborníků; že provozuje činnost sémiotické povahy, ví, leč sémiotiky si kvůli tomu vážit nezačne – stejně jako ví, že provozuje činnost povahy právní, a práva si kvůli tomu neváží. Je zbytečné a nedůstojné, aby si sémiotika tyto síly předcházela. A bylo by směšné, kdyby si sémiotika na způsob žurnalistiky začala namlouvat, že je samostatným činitelem v silových polích, jež chtějí lidská společenství ovlivňovat: ostatně kdo nechce? Vraťme se k vědě a k akademické výlučnosti, buďme i v sémiotice filologicky dělní: lidská kultura vytvořila obrovské množství děl, jež stojí za to interpretovat, a každá dobrá interpretace je drobný příspěvek ke zkulturnění a kultivaci světa, v němž žijeme. Umberto Eco je příkladem toho, že sémiotik znalý evropských dějin a evropské kultury může oslovit celý svět.

A konečně [staročesky: nakonec; novočesky: po jistém čekání] prožijme spolu s Umbertem Ecoem Gründerská léta sémiotiky. Připusťme si, že sémiotika si po půl století existence stále potřebuje vyjasnit svou podstatu. Umberto Eco vychází z předporozumění, že sémiotika je posedlost vykládat nejrůznější jevy lidské kultury jako procesy komunikace, pojímané tak, že komunikáty (sdělení) v oněch procesech užívané se vytvářejí na základě konvenčních znakových soustav. Je tu tedy perspektiva, kdy máme předem hotové znaky a z těch vytváříme sémiotické artefakty. To je perspektiva matematicko-kybernetická, perspektiva, již plně vyhovuje znak v pojetí Peirce'ově, ne však Saussurově. Posledních dvacet let saussurovských zkoumání přitom jednoznačně potvrzuje, co někteří jasně chápali mnohem dříve (třeba Karl Bühler ve své sématologii, či Jan Mukařovský ve své sémiologii), že totiž saussurovský znak není jednotka předem hotová, nýbrž taková, která se teprve vyčleňuje z konkrétního textu při procesu jeho interpretace a teprve tam nabývá konkrétních hodnot. I taková perspektiva umožňuje pracovat s inventáři, ba se systémy znaků: jsou to dostatečně identické výsledky interpretace dostatečně velkých souborů textů, jež ve vybraných parametrech jsou dostatečně homogenní. Systémy, či alespoň inventáře znaků (v případě jazyka: lexikon a gramatika) tak zůstávají operativně zachovány, pro výklad komunikátů však potřebujeme ještě aparát společenských norem, jimž komunikáty podléhají a jež jediné zaručují, že společenství oněm komunikátům rozumí – v dostatečné míře – shodně: mluvčí předjíhá, jaké normy jsou v situaci příjemce právě aktualizovány, aktualizaci i deaktualizaci přítomných norem aktivně ovlivňuje a z příjemcových reakcí si neustále ověřuje, zda mu jeho strategický záměr vyšel. Zásadní roli přitom hraje sdílená zkušenost, sdílené znalosti, sdílené postoje, pojímané ovšem dynamicky, stejně jako musíme dynamicky pojímat skutečnost, že komunikující jedinci patří do mnoha různých společenství zároveň (ne však aktuálně do všech najednou) a z jednoho do druhého plynule přecházejí. I k tomu najdeme u Umberta Eca mnohé poučení. Zpevnit základy sémiotiky je úkol velmi přítomný, jenž – nezakrývejme si – nečeká na nikoho jiného než na nás teď a tady. Dejme se do práce.

Psáno v létě 2016 pro *Romboid*, časopis pre literatúru, kritiku, umenie a interdisciplinaritu, který pripravoval tematické číslo k Umberto Ecovi; tam vyšlo v listopadu 2016 (*Romboid*, ročník LI, číslo 9, strany 47–52). Podoba zde uvedená má autoritu poslední ruky (je prosta mylné poznámky, že existuje český překlad *Struttura assente*).